

مقدمه	۱
پیشگفتار	۱۷
حایکاد جفرالیایی شهر مشهد	۲۱
پیدایش شهر مشهد	۲۵
توسعه شهر مشهد از آغاز تا انقلاب	۲۹
در آرزوی آینده اسلامی مشهد	۳۹
توسعه و توسعه	۳۰
توسعه و توسعه	۳۱
توسعه و توسعه	۳۲
توسعه و توسعه	۳۳
توسعه و توسعه	۳۴
توسعه و توسعه	۳۵
توسعه و توسعه	۳۶
توسعه و توسعه	۳۷
توسعه و توسعه	۳۸
توسعه و توسعه	۳۹
توسعه و توسعه	۴۰
توسعه و توسعه	۴۱
توسعه و توسعه	۴۲
توسعه و توسعه	۴۳
توسعه و توسعه	۴۴
توسعه و توسعه	۴۵
توسعه و توسعه	۴۶
توسعه و توسعه	۴۷
توسعه و توسعه	۴۸
توسعه و توسعه	۴۹
توسعه و توسعه	۵۰
توسعه و توسعه	۵۱
توسعه و توسعه	۵۲
توسعه و توسعه	۵۳
توسعه و توسعه	۵۴
توسعه و توسعه	۵۵
توسعه و توسعه	۵۶
توسعه و توسعه	۵۷
توسعه و توسعه	۵۸
توسعه و توسعه	۵۹
توسعه و توسعه	۶۰
توسعه و توسعه	۶۱
توسعه و توسعه	۶۲
توسعه و توسعه	۶۳
توسعه و توسعه	۶۴
توسعه و توسعه	۶۵
توسعه و توسعه	۶۶
توسعه و توسعه	۶۷
توسعه و توسعه	۶۸
توسعه و توسعه	۶۹
توسعه و توسعه	۷۰
توسعه و توسعه	۷۱
توسعه و توسعه	۷۲
توسعه و توسعه	۷۳
توسعه و توسعه	۷۴
توسعه و توسعه	۷۵
توسعه و توسعه	۷۶
توسعه و توسعه	۷۷
توسعه و توسعه	۷۸
توسعه و توسعه	۷۹
توسعه و توسعه	۸۰
توسعه و توسعه	۸۱
توسعه و توسعه	۸۲
توسعه و توسعه	۸۳
توسعه و توسعه	۸۴
توسعه و توسعه	۸۵
توسعه و توسعه	۸۶
توسعه و توسعه	۸۷
توسعه و توسعه	۸۸
توسعه و توسعه	۸۹
توسعه و توسعه	۹۰
توسعه و توسعه	۹۱
توسعه و توسعه	۹۲
توسعه و توسعه	۹۳
توسعه و توسعه	۹۴
توسعه و توسعه	۹۵
توسعه و توسعه	۹۶
توسعه و توسعه	۹۷
توسعه و توسعه	۹۸
توسعه و توسعه	۹۹
توسعه و توسعه	۱۰۰

مشهد

نگاهی به تاریخ، فرهنگ و مفاخر

نورستغلا طالب

نالیف:

سید مهدی سیدی فرخند
دکتر یوسفی متولی حقیقی
بهزاد نعمتی

سرشناسه:	سیدی فرخند، مهدی
عنوان و پدیدآوران:	مشهد نگاهی به تاریخ، فرهنگ و مفاخر / تالیف سیدمهدی سیدی فرخند، یوسف متولی حقیقی، بهزاد نعمتی
مشخصات نشر:	مشهد، هور مهر، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری:	۵۳، ۳۵۱ ص
بها:	۲۹۰۰۰ تومان
شابک:	۹۷۸-۹۶۴-۸۲۲۴-۷۳-۳
یادداشت:	فهرست نویسی براساس اطلاعات فیپا
موضوع:	مشهد -- تاریخ
موضوع:	خراسان -- جغرافیای تاریخی
موضوع:	علی بن موسی (ع)، امام هشتم، ۱۵۳-۳۰۳ ق. - آرامگاهها
رده کنگره:	DSR ۲۱۲۱
نشانه اثر:	۹ س ۸۵ ش /
رده دیویی:	۹۵۵/۸۲۲



مشهد
نگاهی به تاریخ،
فرهنگ و مفاخر

سید مهدی سیدی فرخند،
دکتر یوسف متولی حقیقی،
بهزاد نعمتی
دکتر محمد دهقانی
نرجس قندیلزاده
هور مهر

۹۷۸-۹۶۴-۸۲۲۴-۷۳-۳
۲۹۰۰۰ تومان
۱۳۹۵
سال چاپ
نوبت چاپ
اول
دقت چاپ

مؤلفان
ترجمه به انگلیسی
ترجمه به عربی
انتشارات
شابک
قیمت
سال چاپ
نوبت چاپ
اول
دقت چاپ


وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی
معاونت امور فرهنگی


اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی
خراسان و قزوین


مرکز اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران


کتابخانه

این کتاب با مشارکت و حمایت معاونت امور فرهنگی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی تهیه، چاپ و منتشر گردیده است.

فهرست مطالب

۱۱	 سرسخن
۱۳	 مقدمه
۱۷	 پیشگفتار
۲۱	 جایگاه جغرافیایی شهر مشهد
۲۵	 پیدایش شهر مشهد
۲۹	 پیشینه شهر مشهد (از آغاز تا انقلاب مشروطه)
۲۹	 در قرون اولیه اسلامی (نهم و دهم.م)
۳۰	 قرون پنجم و ششم (یازده و دوازده.م)
۳۱	 قرون هفتم و هشتم (سیزده و چهارده.م)
۳۲	 قرن نهم (پانزدهم.م / دوره تیموری)
۳۴	 قرون دهم تا دوازدهم (شانزده تا هجدهم.م / دوره صفوی)
۳۵	 قرن دوازدهم (هجده.م / دوره نادری)
۳۷	 قرن سیزدهم (نوزده.م / دوره قاجاری)
۴۰	 تحولات سیاسی - اجتماعی شهر مشهد
۴۰	 وضعیت شهر مشهد در آستانه انقلاب مشروطه

۴۲	مشهد در انقلاب مشروطه.....
۴۳	به توب بستن حرم مطهر رضوی توسط روسیان در سال ۱۲۹۱ خ / ۱۹۱۲ م.....
۴۴	مشهد در دوران جنگ جهانی اول.....
۴۶	قیام کلنل محمد تقی خان پسیان و سال های پایانی حکومت قاجار.....
۴۷	مشهد در سالهای سلطنت رضا شاه پهلوی.....
۴۸	مشهد در آغاز قرن چهارده خورشیدی (بنا به گزارش مکتب شاهپور).....
۶۶	احداث خیابان کوهسنگی، جریان آب گناباد، و دیگر خدمات اسدی.....
۶۷	واقعۀ مسجد گوهر شاد.....
۶۹	مشهد در فاصله جنگ جهانی دوم تا کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲.....
۷۱	انقلاب اسلام در مشهد.....
۷۷	منابع:.....
۸۰	حرم امام رضا (ع) و آستان قدس.....
۸۰	۱ - حرم امام رضا (ع) و بخشهای آن، به آن.....
۸۱	سیر تحولات تاریخی.....
۸۳	اجزای حرم مطهر.....
۹۶	مسجد جامع گوهرشاد:.....
۹۹	مدرسه ها:.....
۱۰۰	صحن ها:.....
۱۰۸	آرامگاه شیخ حرّ عاملی.....
۱۰۸	آرامگاه شیخ طبرسی.....
۱۰۹	کتابخانه مرکزی.....
۱۱۱	دانشگاه علوم اسلامی رضوی.....
۱۱۱	مهمانسرا.....
۱۱۲	دارالشفای آستان قدس.....
۱۱۲	بنیاد پژوهشهای اسلامی.....
۱۱۳	۲ - آستان قدس رضوی.....
۱۱۳	مقدمه.....

تشکیلات اداری.....	۱۱۳
موقوفات.....	۱۱۸
فعالیت‌های فرهنگی.....	۱۱۹
کتابخانه مرکزی آستان قدس.....	۱۲۰
موزه‌های آستان قدس.....	۱۲۱
منابع.....	۱۲۲
وجهه علمی-فرهنگی شهر مشهد.....	۱۲۷
دیپلاومه.....	۱۲۷
مدارس قدیمه مشهد.....	۱۲۸
الف: آموزش پرورش نوین.....	۱۳۰
گزارش و تبیین هیئت از مدارس جدید مشهد.....	۱۳۷
مدارس مذهبی.....	۱۴۶
ب: مراکز آموزش عالی در مشهد.....	۱۴۸
ج: حوزه علمیه مشهد.....	۱۵۱
منابع.....	۱۵۶
رجال طراز اول طوس.....	۱۵۹
جابر بن حیان (فوت ۱۶۰ هـ).....	۱۵۹
محمد بن اسلم طوسی (فوت ۲۴۲ هـ).....	۱۶۰
ابومنصور محمد بن عبدالرزاق طوسی (مقتول سال ۳۵۱ هـ).....	۱۶۲
دقیقی طوسی (فوت بین ۳۶۷ تا ۳۶۹ هـ).....	۱۶۵
حکیم ابوالقاسم فردوسی (۳۲۹ تا ۴۱۱ یا ۴۱۶ هـ).....	۱۶۹
شیخ طوسی (۳۸۵ تا ۴۶۰ هـ).....	۱۷۸
اسدی طوسی (فوت ۴۶۵).....	۱۸۵
ابونصر سراج طوسی (فوت ۳۷۸ هـ).....	۱۸۸
شیخ ابوالقاسم کُرکانی (۳۸۰ تا ۴۶۹ هـ).....	۱۸۹
محمد معشوق طوسی (قرون چهارم و پنجم هجری).....	۱۹۱
بوعلی شادان طوس (قرون چهارم و پنجم).....	۱۹۴

- خواجه نظام‌الملک (۴۰۸ تا ۴۸۵ هـ) ۱۹۵
- امام محمد غزالی طوسی (۴۵۰ تا ۵۰۵ هـ) ۲۰۳
- احمد غزالی طوسی (۴۵۴ تا ۵۲۰ هـ) ۲۰۹
- عباسه طوسی (۴۶۰ تا ۵۴۹ هـ) ۲۱۴
- محمدرضا علوی طوسی (قرن ششم هجری) ۲۱۵
- خواجه نصیرالدین طوسی (۵۹۷ تا ۶۷۲) ۲۱۷
- قانع طوسی (قرن هفتم هجری) ۲۲۲
- محمدا بن غزالی طوسی (فوت ۸۲۸ هـ) ۲۲۵
- آذری طوسی اسفراینی (۷۸۴ تا ۸۶۶ هـ) ۲۲۶
- منابع ۲۲۸
- رجال طراز اول مشهد ۲۳۴
- سلطان‌علی مشهدی (۹۲۶-۸۴۱ هـ) ۲۳۴
- شیخ بهایی (۱۰۳۰-۹۵۳ ق.) ۲۳۶
- قدسی مشهدی (۱۰۵۶-۹۹۰ ق.) ۲۳۷
- شیخ حرّ عاملی (۱۱۰۴-۱۰۳۳ ق.) ۲۳۹
- محمدحسین شهید مشهدی (دوره قاجار) ۲۴۰
- فاضل بسطامی (۱۳۰۹-۱۲۲۷ ق.) ۲۴۱
- محمدکاظم صبوری (۱۳۲۲-۱۲۵۵ ق.) ۲۴۲
- میرزا حبیب خراسانی (۱۳۲۷-۱۲۶۶ ق.) ۲۴۳
- ملک‌الشعراى بهار (۱۳۳۰-۱۲۶۳ ش.) ۲۴۵
- شیخ مجتبی قزوینی (۱۳۸۶-۱۳۱۸ ق.) ۲۴۷
- دکتر بدیع‌الزمان فروزانفر (۱۳۴۹-۱۲۷۶ ش.) ۲۴۸
- دکتر علی‌اکبر فیاض (۱۳۵۰-۱۲۷۷ ش.) ۲۵۱
- حاج حسین آقا ملک (۱۳۵۱-۱۲۵۰ ش.) ۲۵۳
- آیت‌الله میلانی (۱۳۹۵-۱۳۱۳ ق.) ۲۵۵
- ادیب نیشابوری دوم (۱۳۵۵-۱۲۷۴ ش.) ۲۵۷
- دکتر علی شریعتی (۱۳۵۶-۱۳۱۲ ش.) ۲۵۸

۲۶۱	عبدالحمید مولوی (۱۳۵۷-۱۲۸۶ ش)
۲۶۳	دکتر احمد علی رجایی بخارایی (۱۳۵۷-۱۲۹۵ خ)
۲۶۴	شهید مطهری (۱۳۵۸ - ۱۲۹۸ ش)
۲۶۷	شهید هاشمی نژاد (۱۳۶۰-۱۳۱۱ ش)
۲۶۹	محمد حسن بیوکی (رضوان) (۱۳۶۳-۱۲۸۸ ش)
۲۷۰	محمد تقی مدرس رضوی (۱۳۶۵-۱۲۷۴ ش)
۲۷۲	آیت الله حاج میرزا جواد آقا تهرانی (۱۳۶۸-۱۲۸۳ ش / ۱۹۸۹-۱۹۰۴ م)
۲۷۳	دکتر غلامحسین یوسفی (۱۳۶۹-۱۳۰۶ ش)
۲۷۶	آیت الله شازی (۱۳۷۹-۱۲۹۳ ش)
۲۷۷	کاظم مدیر شچی (۱۳۸۱-۱۳۰۶ ش)
۲۷۸	آیت الله سرواژه (۱۳۲۹-۱۲۲۵ ق)
۲۸۰	شیخ بهلول (۱۳۰۴-۱۲۸۱ ش)
۲۸۲	سید جلال الدین آشتیانی (۱۳۰۴-۱۳۰۲ ش)
۲۸۴	آیت الله قمی (۱۴۲۸-۱۳۲۹ ه ق)
۲۸۶	آیت الله واعظ طبسی (۱۳۹۴-۱۳۰۴ ش)
۲۸۸	آیت الله واعظ زاده خراسانی (۱۳۹۵-۱۳۰۴ ش)
۲۹۱	منابع
۲۹۸	مقابر رجال مشهد و طوس
۲۹۸	مقابر داخل شهر
۲۹۸	خواجه ربیع:
۳۰۰	شیخ طبرسی:
۳۰۱	مقبره امیر شاه ملک (مسجد شاه/ هفتاد و دو تن)
۳۰۳	گنبد خشتی (مقبره امیرسلطان غیاث الدین محمد بن موسی بن جعفر (ع)):
۳۰۵	مقبره پیر بالاندوز (شیخ محمد المقتدی کارندهی):
۳۰۷	گنبد سبز
۳۰۹	مقبره میرزا ابراهیم رضوی
۳۱۰	آرامگاه نادرشاه افشار:

۳۱۲.....	مقبره کلنل محمد تقی خان پسیان.....
۳۱۴.....	آیت الله حاج میرزا حسین فقیه سبزواری:.....
۳۱۵.....	مقابر پیرامون شهر.....
۳۱۵.....	خواجه اباصلت:.....
۳۱۷.....	خواجه مراد:.....
۳۱۹.....	مقبره ارسلان جاذب:.....
۳۲۰.....	میامی، مقبره امامزاده یحیی بن حسین بن زید بن امام سجّاد (ع).....
۳۲۲.....	مقبره آقا عبدالله بُرُزَش آبادی:.....
۳۲۴.....	آرامگاه ابوعلی فارمدی:.....
۳۲۶.....	آرامگاه فردوس.....
۳۲۸.....	مقبره امام محمد غفری.....
۳۳۰.....	مدفونین طوس و مقبره الشّرا.....
۳۳۰.....	حسین خدیو جم:.....
۳۳۱.....	مهدی اخوان ثالث:.....
۳۳۲.....	مقبره الشّعرا (آرامستان شعرای خراسان).....
۳۳۳.....	احمد کمال پور (کمال):.....
۳۳۴.....	احمد گلچین معانی:.....
۳۳۵.....	ذبیح الله صاحبکار:.....
۳۳۶.....	عماد خراسانی:.....
۳۳۷.....	محمد قهرمان:.....
۳۳۸.....	علی باقرزاده:.....
۳۳۹.....	متابع.....
۳۴۱.....	مأخذ شناسی تاریخ شهر مشهد.....
۳۴۷.....	مشهد: لمحة عن التاريخ و الثقافة و الشخصیات.....
1.....	Mashhad: A Glance at Its History, Culture, and Great Figures.....

به نام خداوند جان و خرد

سر سخن

عنوان پایتختی فرهنگ اسلام را برای مشهد مقدس در سال ۲۰۱۷ میلادی که با تصویب سازمان اسلامی آموزشی، علمی و فرهنگی (آی.اس.ک) برگزیده شده است. فرصتی ارزشمند برای تمامی اصحاب و اهالی فرهنگ و هنر و پژوهش و تحقیق است تا دستاوردها و آفرینشهای خود را که بر مدار این شهر و ساحت‌های مختلف آن به انجام رسانده‌اند، دسترس علاقه‌مندان به این دیار تاریخی و سرزمین آسمانی قرار دهند و به مقتضای نیاز جامعه به روز سیاست‌گذاران و تصمیم‌گیران حوزه فرهنگ دست به تولیدات و آفرینشهای جدید بزنند. این امر را با همکاری هر چه بیشتر تاریخ، فرهنگ، مفاخر و ظرفیتهای بالقوه و بالفعل مشهد به جهانیان و ملیت و تدوین دورنما و چشم‌اندازی شایسته و درخور جهت نقش‌آفرینی هر چه بیشتر این شهر در آینده لازم و ضروری به نظر می‌رسد.

کتاب حاضر که در راستای همین هدف تهیه، تدوین و چاپ و منتشر گردیده است، نگاهی است هر چند کوتاه ولی ژرف به تاریخ و فرهنگ و مفاخر مشهد مقدس در بستر تاریخی طوس کهن که به همت سه تن از مشهدپژوهان و خراسان‌شناسان به انجام رسیده و اکنون با افتخار به میهمانان آیین افتتاحیه رویداد مشهد ۲۰۱۷ و دوستان شهر خورشید تقدیم می‌شود.

البته روشن است که معرفی کامل مشهد در وجوه و ابعاد تاریخی، فرهنگی و دینی آن، مستلزم کاری درازدامن‌تر از این کتاب است؛ به‌ویژه درخصوص مفاخر و مشاهیر پرافتخار مشهد که اگر چه نویسندگان محترم این کتاب، حوزه پژوهش خود را به مفاخر گذشته و درگذشته محدود کرده‌اند، ولی در همین بخش هم به دلیل تنگنای زمانی و حجم کم کتاب تنها به شمار اندکی از ده‌ها و بلکه صدها نام درخشان و شخصیت برجسته برپایه پژوهش‌های انجام یافته خود، بسنده کرده‌اند. بهمانند این که اگر زمان و توان کافی در اختیار بود، بخش مفاخر در قید حیات مشهد و در رأس آنان، مقام معظم رهبری، حضرت آیت الله خامنه‌ای (دامت برکاته) خود به تنهایی مجامیدی پر حجم بر این پژوهش می‌افزود. امیدوارم با همت بلندی که در پژوهشگران و نویسندگان محترم این کتاب سراغ دارم، در فرصتی بیشتر آن کار نیز هر چه زودتر در قالب دایره المعارف مفاخر و مشاهیر مشهد به سامان برسد.

در اینجا بر خود دارم و دلم که پیش از همه از جناب آقای دکتر سیدعباس صالحی، معاونت محترم امور فرهنگی و نایب فرهنگ و ارشاد اسلامی که با استقبال از این طرح، امکان انجام آن را با بلندنظری خود فراهم آورد، سپاسگزاری و قدردانی نمایم. کوشش پژوهشگران گرامی کتاب، برپایه جناب آقای سیدمهدی سیدی فرخند در به سرانجام رساندن این کتاب نیز قابل ستایش و تقدیر است.

قابل ذکر است که این اثر در ادامه سلسله انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی خراسان رضوی به مناسبت رویداد مشهد - پایتخت فرهنگ جهان اسلام - ۲۰۱۷ انتشار یافته است که همین جا از دبیرخانه این انجمن و نیز از انتشارات محترم سو مهر که کار آماده‌سازی و چاپ کتاب را در زمانی اندک برعهده گرفته و به انجام رساندند قدردانی می‌شود. امیدوارم این اثر مورد استفاده و بهره‌گیری تمام علاقه‌مندان به مشهد، منظر رضوی قرار گیرد.

سید سعید سرابی

مدیر کل فرهنگ و ارشاد اسلامی

و دبیر انجمن آثار و مفاخر فرهنگی خراسان رضوی

مقدمه

مشهد اکنون دومین کلانشهر داه است و در بسیاری از وجوه و پارامترهای سیاسی، اجتماعی اقتصادی و فرهنگی جایگاه ویژه‌ای در میان سایر شهرهای کشور دارد.

این شهر با دارا بودن مجامع و مراکز بزرگ علمی اعم از حوزوی و دانشگاهی و نیز تشکلهای تخصصی آموزشی، فرهنگی و هنری یکی از قطبهای عمده علمی و فرهنگی کشور محسوب می‌شود و به تنهایی منطقه شرق کشور را نمایندگی می‌کند.

وجود بارگاه منور رضوی با ایجاد جاذبه‌های مذهبی و معنوی در ساله خیل عظیمی از زائران مشتاق را از اقصی نقاط کشور و جهان تشیع به این شهر می‌کشاند. همین امر مشهد را پس از مکه در جایگاه دوم کلانشهرهای مذهبی جهان قرار داده است. از نظر جغرافیایی و به‌ویژه در ارتباط با کشور همزبان و هم تاریخ افغانستان و نیز ممالک آسیای میانه، مشهد موقعیت و شرایط منحصر به فردی را در حوزه ارتباطات و تعاملات فرهنگی، سیاسی و اقتصادی دارا می‌باشد.

از منظر تاریخی مشهد میراندار بزرگ خراسان کهن و به عبارتی بقیه السیف شهرهای بزرگ آن در ادوار و زمانهای گذشته است. در گستره جغرافیایی خراسان کهن که از کرانه‌های آمودریا تا کویر لوت در جانبی و از سیستان تا کرانه‌های خزر را در جانبی دیگر در برمی‌گرفته

و شهرهایی بزرگ چون بلخ و هرات و مرو و نیشابور را در نهایت جلال و شکوه و رونق و آبادانی در خود جای می‌داده است، طوس دیروز و مشهد امروز بزرگترین و مهمترین شهری است که از گزند حوادث تاریخی و طبیعی جان سالم بدر برده و صد البته به برکت حضور معنوی و روحانی امام هشتم(ع) هر روز بر فر و شکوه افزوده شده است.

امروز مشهد به تنهایی سرزمین پهناور و کهنی را میراثداری و نمایندگی می‌کند که به قول فخرالدین اسعد گرگانی به راستی «خورآسان» و برآمدگاه خورشید علم و معرفت بوده است. سرزمینی که در درازای تاریخ خود کانون حوادث و رویدادهای تلخ و شیرین بسیار بوده و فراز و نشیبهای فراوانی را از سر گذرانده است. خطه پهناوری که مرکز تبادلات و تعاملات بسیار مهمی در عرصه فرهنگ و اقتصادی و سیاسی بوده است؛ از سویی زادگاه زبان پارسی بوده است و از سوی دیگر گذرگاه پراهمیت ابریشم. از جانبی تختگاه و عرصه حکمرانی مأمون عباسی بوده و از جانب دیگر محل نزول اجلال و شهادت گاه امام هشتم شیعیان. از طرفی جولانگاه قوم تاتار بوده و از طرف دیگر مولد و مأوای بسیاری از مردان بزرگ و نام‌آوران در عرصه‌های گوناگون.

از همه اینها گذشته مشهد اکنون و تا سده‌های آینده خود به تنهایی و به عنوان یک شهر در طول تاریخ پیش و پس از اسلام نامی بزرگ داشته است و آوازه‌ای بلند؛ زادگاه بزرگانی همچون دقیقی، فردوسی، غزالی، خواجه نصیرالدین، خواجه نظام الملک، شیخ طوسی و دهها و بلکه صدها نام‌آور بزرگ در عرصه‌های علمی، ادبی، عرفانی و دینی بوده است. در طول تاریخ خود محل آمد و شد و نشست و برخاست علما و اندیشمندان و اصحاب فکر و فرهنگ و هنر از نحله‌ها و مکاتب گوناگون بوده و بازار علم و معرفت در آن رونق بسیاری داشته است و مهمتر از همه این که مشهد همواره یکی از پایگاه‌های مهم فقه اهل بیت بوده است و حوزه‌های علوم دینی و محافل فقهی آن خاستگاه بزرگان و مجتهدین صاحب‌نظر و پرآوازه در جهان تشیع.

بدون تردید انتخاب مشهد به عنوان پایتخت فرهنگ جهان اسلام در سال ۲۰۱۷ از سوی سازمان اسلامی آموزشی، علمی و فرهنگی (آیسکو) با در نظر گرفتن جایگاه مهم و اساسی آن در گذشته و حال این شهر و نقش اساسی آن در تحولات و ارتباطات دنیای اسلام و نیز ظرفیتهای این شهر در نقش‌آفرینی در عصر جدید بوده است.

با درک این موقعیت و جایگاه مهم است که می‌توانیم چشم‌اندازی از آینده این شهر را در آینده ترسیم نماییم و براساس این چشم‌انداز مشهد می‌تواند به پایگاهی مهم برای نشر و ترویج فرهنگ نبوی و رضوی در راستای گسترش صلح و برادری و وحدت و یکپارچگی دنیای اسلام تبدیل شود و مرکزی برای گفتمان مبتنی بر عقلانیت و معنویت در جهان باشد.

همچنین این شهر به خوبی ظرفیت آن را دارد که به کانون مبادلات و تعاملات فرهنگی در جهان نوین تبدیل شود، امری که احیای تمدن نوین اسلامی بر مبنای فرهنگ و هویت ایرانی اسلامی مستلزم آن است.

مشهد می‌تواند نقطه تمرکز همه ایده‌ها و تلاشها برای ساختن دنیایی جدید براساس فرهنگ رضوی باشد؛ فرهنگی مبتنی بر صلح و عقلانیت و منطق که بهترین طرح و الگو برای گفتگو و تقریب بین مذاهب و فئات اسلامی می‌باشد و در دنیای پر آشوب و اضطراب و خشونت عصر حاضر نیاز اساسی برای اسلام و از آن فراتر جهان بشریت و نیز پاسخگوی عطش روزافزون انسانهای حق‌طلب و صاحب‌وجد است. بدون شک تحقق این چشم‌انداز می‌تواند نام مشهد را در گام بعدی به عنوان پایتخت فرهنگی جهان مطرح سازد.

این امر تنها با درک عمیق از پتانسیل‌های فرهنگی و مذهبی این شهر و شناسایی امکانات و ظرفیتهای سرشار آن امکانپذیر است که خود تلاش بی‌وقفه و همه جانبه تمام اهالی و اصحاب فکر و فرهنگ به معنای عام آن را می‌طلبد.

تهیه و تدوین کتاب حاضر که حاصل پژوهش‌های چند تن از مشه‌دپژوهان و خراسان‌شناسان خبره خراسانی است در همین راستا قابل ارزیابی ارزشگذاری است، که جا دارد از تلاش و کوشش علمی ایشان قدردانی و سپاسگزاری شود.

امید است این اثر گرانقدر مورد استفاده و بهره‌گیری خوانندگان علاقه‌مند به مشهد مقدس رضوی و خراسان پرافتخار قرار گیرد.

سید عباس صالحی

معاون امور فرهنگی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

پیشگفتار

کتاب حاضر به مناسبت انجاء شهر مشهد به عنوان «پایتخت جهان اسلام» در سال ۲۰۱۷، توسط سازمان «آیسکو» وابسته به «سازمان ملل متحد»، تهیه و تدوین شده است. بدین سبب محتوای آن عمدتاً صبغه فرهنگی دارد، نه کالبدی و تاریخی و جغرافیایی. پیداست که وجه فرهنگی هر کشور و شهر و دیاری وابسته به حوزه‌های علمی - فرهنگی و دانشمندان و بزرگان نام‌آور برآمده از آن شهر و دیار است. از این منظر، «شهر مقدس مشهد» از چند جهت اهمیت و برجستگی فرهنگی دارد. اول از همه رجب مدفن و مَضْجَع شریف حضرت رضا علیه السلام، امام هشتم شیعیان جهان، در این شهر است. که آن را به بزرگترین شهر زیارتی ایران و یکی از کلان شهرهای زیارتی - مذهبی جهان تبدیل کرده است؛ پس پرداختن به حرم حضرت رضا(ع) و تشکیلات اداره کننده آن، مشرب به «آستان قدس رضوی»، یکی از فصول اصلی این کتاب را تشکیل داده است. دوم مرکزیت مشهد در استان خراسان رضوی است، که فعلاً با پاشیدگی خراسان بزرگ (شامل چهار ربع: بلخ، مرو، هرات و نیشابور) و افتادن دو ربع یا بخش آن (بلخ و هرات) در کشور افغانستان و یک ربعش (مرو) در کشور ترکمنستان؛ و سه بخش شدن ربع ایرانی‌اش به سه استان خراسان شمالی، جنوبی و رضوی، این ولایت نامی و دانش‌پرور را از یکپارچگی انداخته است. با توجه به ویرانی بلخ و

مرو (عمدتاً از زمان مغولان به بعد) و پریشان حالی «هرات»، تنها ربع نیشابور می‌تواند وجهه فرهنگی خراسان بزرگ پیشین را نمایندگی کند؛ نماینده شایسته این ربع هم مرکز آن یعنی «شهر مشهد» است. پس مشهد را نباید تنها به عنوان یک شهر عادی - هر چند از شهرهای بزرگ ایران- دید و شناخت؛ بلکه مشهد را باید نماینده خراسان و وارث برحق و شایسته آن دانست.

شهر مشهد جزء خُرده ولایت مهم طوس، حتی در قرون اولیه اسلامی و از قرن نهم هجری به بعد مرکز این ولایت هم بوده، بدین سبب نام آن با نام طوس درآمیخته، به طوری که تا قبل از تخریب کلی شهر «طابران طوس» (محل آرامگاه فردوسی) همه علمای شهرها و آبادیهای ولایت ۱۷,۰۰۰ کیلومتری طوس (شامل حوزه آبریز کشف‌رود)، اعم از شهرهای: طابران، نوغان، تروبد (طرب کنونی) و رادکان؛ نیز روستاهایش (اعم از پاژ، فارمد و...) به «طوسی» شهرت داشته‌اند؛ آن‌ها خواجہ نصیر طوسی که قطعاً زاده مشهد بوده است، یا عنوان «سلطان طوس» برای حضرت (سالم) که در مشهد دفن است. در نتیجه تفکیک دانشمندان و مشاهیر طوس و مشهد تقریباً غیرممکن و نادست است؛ به ویژه که اکنون دو شهر طابران و مشهد به هم وصل شده و تشکیل یک شهر را داده‌اند. بدین سبب «رجال مشهد طوس» شامل همه بزرگانی هستند که یا با پسوند نام «طوسی» شهره شده‌اند یا «مشهدی». با این بُرهان، عمده حجم کتاب را معرفی رجال طوس و مشهد تشکیل داده که در میان هزاران نام‌آور طوسی و مشهدی تنها حدود ۶۰ تن را که نامی‌ترین بوده؛ یا در این میرد فتن شده و دارای مقبره هستند برگزیده و تحت سه عنوان: «رجال طراز اول طوس»، «رجال طراز اوّٰل مشهد» و «مقابر رجال مشهد و طوس» معرفی کرده‌ایم. همه این برگزیدگان درگذشته هستند، چرا که انسانها تا حیات دارند قضاوت درباره آنها نامعقول است. بدین سبب بزرگانی که از نعمت حیات برخوردارند معرفی نشده‌اند.

چون بین دانشمندان هر شهر و دیاری با مراکز علمی و آموزشی زادگاه و محل زیستن آنها رابطه مستقیمی وجود دارد، در یک فصل هم با عنوان «وجه علمی- فرهنگی شهر مشهد» به معرفی حوزه‌های علمی و مدارس قدیم و جدید و دانشگاه‌های مشهد پرداخته‌ایم.

تاریخ سیاسی- کالبدی شهر مشهد مبحثی پر خبر و حجیم است، بدین سبب تاکنون چندین کتاب در این باره نوشته شده، در نتیجه در کتاب حاضر که بحث و محور اصلی آن

فرهنگ و دستاوردهای علمی مشهد است جای پرداختن به تاریخ و جغرافیای شهر مشهد نبوده، اما در حد لزوم و بسیار مختصر به جایگاه جغرافیایی مشهد، پیدایش آن، مروری گذرا و فهرست‌وار بر پیشینه شهر از آغاز تا مشروطه، و کمی مفصل‌تر از انقلاب مشروطه تا پیروزی انقلاب اسلامی، نیز پرداخته‌ایم. در پایان هم فهرستی از کتابها، مقاله‌ها، رساله‌ها، طرح‌های پژوهشی و رساله‌های دانشگاهی مربوط به شهر مشهد را با عنوان «مآخذشناسی تاریخ شهر مشهد» ارائه داده‌ایم.

به سبب پاره‌ای معذورات، بعضی از ضوابط رایج علمی در تألیف و تدوین کتاب را اجباراً نتوانسته‌ایم در این جا رعایت کنیم. مثلاً در فصل «پیشینه شهر مشهد» - از آغاز تا مشروطه - به تنها در حدود ده صفحه نوشته شده از ذکر منابع خودداری شده، تا حجم فصل چند برابر نشود. در سیم ارجاعات و رفرنسها در همه فصول یکسان عمل نشده، چون هر فصل عمدتاً از منابع کتابی خاص و متفاوت با منابع دیگر فصول برگرفته شده است. یا فهرست اعلام تاریخی و جغرافیایی که لازمه هر کتاب علمی است، در کتاب حاضر ارائه نشده، تا بر حجم آن افزوده شود.

اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی خراسان در زمستان سال ۱۳۹۴ تألیف این کتاب را از «مؤسسه فرهنگی سرای فردوسی» خواست؛ این بعد این بنده (سیدی) به سبب آشنایی بیشتر با مشهد، از سوی هیأت مدیره مؤسسه به مدیریت این پژوهش انتخاب شدم؛ در بهار ۱۳۹۵ حدود ده تن از مشهدپژوهان توسط بنده دعوت شدند. با شورت ایشان پلان و فصول مختلف کتاب تعیین و نوشتن آنها به افراد خاص سپرده شد. شورت آن و در پی درخواست آن اداره مبنی بر تسریع در انجام کار، طرح درازدامنی که برای این کار در نظر گرفته شده بود، با حفظ سرفصلهای اصلی در شکل فشرده‌تری البته با تأکید بر رجال و مشاهیر مشهد و طبوس ارائه گردید و مورد توافق قرار گرفت.

بدین سبب از میان مشهد شناسان تنها سه تن میدان‌دار شدند؛ آقای بهزاد نعمتی مسؤولیت معرفی حرم امام رضا (ع) و آستان قدس، ایضاً رجال نامدار مشهد را عهده دار شدند، چرا که آستان قدس از حدود بیست سال پیش تدوین «دائرةالمعارف آستان قدس» را آغاز کرده و تقریباً به اتمام رسانیده، و آقای نعمتی میدان‌دار اصلی این امر بوده است. آقای دکتر یوسف متولی حقیقی هم که دبیر تاریخ آموزش و پرورش خراسان و هم مدرّس دانشگاه بوده

و چند جلد کتاب دربارهٔ خراسان و مشهد نوشته، که از آن جمله «تاریخ معاصر مشهد» در دو جلد؛ و «تاریخچه آموزش و پرورش خراسان» است، نوشتن فصل «وجهه علمی - فرهنگی مشهد» و بخش «تاریخ مشهد بین دو انقلاب» را متقبل شدند. نوشتن بقیهٔ فصول و مدیریت پژوهش و ویراستاری آن را هم بنده بر عهده گرفتم.

با توجه به کمی وقت و وسعت دامنهٔ کار، خانمها: فاطمه جهانپور، شیرین سیدی و اشرف السادات میرکمالی مجدانه مؤلفین را در نوشتن فصول و تایپ و نمونه خوانی و... یاری رساندند؛ که بدین وسیله از همهٔ این عزیزان سپاسگزاریم. سپاس از مسئولین ادارهٔ کل فرهنگ و ارشاد اسلامی خراسان، خصوصاً جناب آقای سرابی (مدیرکل)، امینی (معاون فرهنگی)، و علی پور (بیرانجمن مفاخر خراسان رضوی)؛ نیز از اعضای هیأت مدیره و همکاران سرای فردوسی، البته آمری است بدیهی که شاید نیاز به اعلام هم نداشته باشد؛ تلاش همگان ستوده و مشکور باد.

سید مهدی سیدی فرخند

رئیس هیأت مدیرهٔ سرای فردوسی

و مدیر پژوهش و تألیف کتاب

۱۴ دیماه ۱۳۹۵